

Uwarunkowania i przemiany postaw antysemitycznych

Podstawowe pytania, założenia i hipotezy badania

Podstawowym celem badania było stwierdzenie zarówno stopnia powszechności postaw antysemitycznych wśród Polaków, jak i dynamiki tychże, skoro badanie realizowane było po raz trzeci na przestrzeni 20 lat. Od początku zakładaliśmy analizę postaw antysemitycznych na szerszym tle postaw niechęci wobec innych narodowości i kategorii etnicznych, czyli ksenofobii. Uwzględniliśmy także szerszy kontekst, stanowiący ważny czynnik wyznaczający postawy ksenofobiczne i antysemityczne, czyli treść stereotypów dotyczących najważniejszych dla Polaków grup narodowych, Żydów oraz sąsiadów. Równie ważne było zbadanie autostereotypu, czyli obrazu własnej grupy narodowej. Przekonania stanowiące wyraz treści ideologii narodowej wiązały się z hipotezami badania i okazały się istotnie ważnym czynnikiem wyjaśniającym postawy. We wstępie wyjaśniłem dokładnie założenia teoretyczne oraz sposób badania postaw antysemitycznych, a także omówiłem podstawowe hipotezy. Nie ma żadnego powodu, aby je tutaj powtarzać. Możemy więc zacząć prezentację rezultatów od podstawowych wyników.

Najważniejsze wyniki badania 2012

Częściowo w porównaniu z wynikami z poprzednich lat.

A. Wskaźniki antysemityzmu

Antoni Sułek opublikował w 2011 i 2012 r. wyniki swoich badań, zrealizowanych przez TNS OBOP, na temat znacznego spadku postaw antysemitycznych w naszym społeczeństwie¹. Badacz dowodził, że w ogóle stosunek do Żydów zajmuje marginalne miejsce w świadomości potocznej. Artykuł opublikowany

¹ A. Sułek, *Dużo antysemitów, ale znowu mniej*, „Gazeta Wyborcza”, 25.05.2012. Także: „Władza Żydów” i władza stereotypów, oprac. A. Sułek, Raport TNS OBOP, Warszawa, styczeń 2011, s. 1–16. Do tych danych nawiązuje też artykuł: A. Sułek, *Metoda i znaczenie w badaniach ankietowych. Przypadek badań nad postawami wobec Żydów*, „Stan Rzeczy” 2012, nr 1, s. 186–231.

w „Gazecie Wyborczej” wzbudził żywy oddźwięk i poczucie zadowolenia, także w społeczności żydowskiej w Polsce.

Otóż generalnie nasze wyniki pokrywają się z wnioskiem Sułka. Istotnie, w 2012 r. mamy do czynienia ze spadkiem odsetka deklarowanych postaw antysemickich obu rodzajów. Chyba jednak bardzo trudno będzie zgodzić się z następną tezą Sułka o przesunięciu kwestii stosunku do Żydów i antysemityzmu na całkiem marginalne pozycje w świadomości potocznej Polaków. Oczywiście, wiele hipotez, które formułuje się na podstawie badań empirycznych, zależy w dużym stopniu od przyjętej metody. Nasze badanie w zgoła inny sposób analizowało zjawiska analogiczne do zjawisk rozpatrywanych u Sułka. Warto więc przypomnieć także o tym, że obok wskaźnika postaw antysemickich stworzyliśmy wskaźnik przeciwnych, anty-antysemickich postaw (tych, którzy odrzucają oskarżenia wobec Żydów). Daje to zupełnie wyjątkowe możliwości obserwowania dynamiki stosunku do Żydów tych, których określamy mianem „antysemitów”, i tych, którzy antysemickie oskarżenia odrzucają.

Sposób badania postaw antysemickich

W skrócie wypada przypomnieć metodę konstruowania naszych wskaźników antysemityzmu. Po pierwsze, jedną z dwóch głównych hipotez pierwszego badania, zrealizowanego w 1992 r., było występowanie dwóch różnych typów antysemityzmu², które z Heleną Datner nazwaliśmy antysemityzmem tradycyjnym i nowoczesnym. Po drugie, kryło się za tym istotne założenie dotyczące postaw wrogości i niechęci do Żydów. Założyliśmy mianowicie, że trwanie wrogich postaw w świadomości jednostek jest kosztowne i dlatego wymagają one dobrego uzasadnienia, które niweluje koszty ich obecności. Właśnie sposób uzasadnienia wrogości i niechęci do Żydów, zawarty w komponencie poznawczym postawy³, stał się podstawowym kryterium zróżnicowania typów postaw. Postawy antysemityzmu tradycyjnego używały do uzasadnienia wrogości wobec Żydów tradycyjnych, chrześcijańskich stereotypów religijnych, na czele z oskarżeniem o zamordowanie Jezusa Chrystusa. Takie pytanie, wprost zadane w ankiecie, stało się głównym wskaźnikiem tej postawy. Drugie pytanie, na które odpowiedzi weszły do naszego wskaźnika antysemityzmu tradycyjnego, dotyczyło oskarżenia, że Żydzi sami są winni różnych złych doświadczeń w stosunkach z innymi.

Natomiast postawy antysemityzmu nowoczesnego były oparte na przekonaniach, które uformowała i rozpropagowała w całej Europie ideologia antysemicka, rozwijająca się po wielkiej rewolucji francuskiej. Bazowaliśmy tutaj na koncepcji Hannah Arendt i uzasadnienia tego typu wrogości odzwierciedlały nasze pytania o wpływy Żydów, przede wszystkim na gospodarkę, politykę i media

² Czy Polacy są antysemitami? Wyniki badania sondażowego, red. I. Krzemiński, Warszawa 1996, tutaj: I. Krzemiński, Wprowadzenie oraz H. Datner-Śpiewak, *Struktura i wyznaczniki postaw antysemickich*, s. 27–64.

³ *Teorie postaw*, red. S. Nowak, Warszawa 1973.

(mówiliśmy o prasie, radiu i telewizji) w Polsce oraz ogólne pytanie o wpływy Żydów w świecie. Oddawały one zasadniczą treść nowoczesnych, laickich i wrogich przekonań ideologiczno-politycznych na temat Żydów i ich ukrytej mocy⁴.

Wskaźniki zostały stworzone bardzo prostym zabiegiem statystycznym, którego autorem był Jerzy Bartkowski. Zliczaliśmy mianowicie odpowiedzi pozytywne, a więc akceptujące antysemityczne przekonania w odpowiedzi na nasze pytania, w wyniku czego powstawały skale, mające w wypadku antysemityzmu tradycyjnego zakres od 0 do 2, gdzie 0 oznaczało brak wyboru jakiegokolwiek odpowiedzi akceptującej antysemityczne przekonania, 2 – akceptację wszystkich oskarżeń zawartych w odpowiedziach na te pytania. W wypadku antysemityzmu nowoczesnego zakres obejmował pozycje od 0 – podobnie jak poprzednio – brak odpowiedzi antysemitycznych – do 4 – czyli wyboru odpowiedzi o treściach antysemitycznych na wszystkie pytania brane tu pod uwagę. W zasadzie tak powstałe skale nie mierzą regularnie natężenia antysemityzmu, służą jednak do wyodrębnienia osób, które **na pewno możemy uznać za deklarujące postawy antysemityczne: to osoby, które akceptują wszystkie oskarżenia wobec Żydów zawarte w naszych pytaniach.**

Ten prosty sposób wyodrębnienia typów postaw mógł być użyty również do zliczania dokładnie postaw przeciwnych, czyli takich, że odpowiadający nie zgadzał się konsekwentnie z odpowiedziami na pytania, zawierającymi oskarżenia wobec Żydów. W ten sposób powstały skale anty-antysemityzmu tradycyjnego i nowoczesnego, gdzie na skrajnych pozycjach: 2 i 4 znalazły się osoby w każdym przypadku nieakceptujące treści antysemitycznych, zawartych w kategoriach odpowiedzi na nasze pytania⁵. Dodam jeszcze na zakończenie, że na pewno jest to oryginalna metoda badania i mierzenia postaw antysemitycznych. Po tych wyjaśnieniach przejdźmy do prezentacji wyników pomiaru postaw antysemitycznych z trzech badań (zob. tab. 1).

Jeśli chodzi o najważniejszy wskaźnik, czyli wskaźnik postaw antysemityzmu nowoczesnego, który tak znacząco wzrósł w 2002 r., to w 2012 r. wiadać jego spadek. **Postawę antysemityczną (nowoczesnego typu) wyrażała**

⁴ Stało się to później podstawą koncepcji antysemityzmu jako myślenia spiskowego, którą rozwija w Polsce Mirosław Kofta, por. np. M. Kofta, *Stereotyp spiskowy jako centralny składnik antysemityzmu*, w: *Stereotypy i uprzedzenia*, red. M. Kofta, A. Jasińska-Kania, Warszawa 2001, s. 274–298.

⁵ Pytania wskaźnikowe brzmiały następująco: „I. Antysemityzm tradycyjny: 1. Często słyzy się opinię, że Żydzi mają tyle kłopotów, ponieważ Bóg ukarał ich za zamordowanie Chrystusa. Czy zgadza się Pan(i) z tą opinią, czy nie? [odpowiedzi od tak, zdecydowanie się zgadzam do nie, zdecydowanie się nie zgadzam + nie mam zdania na ten temat]. 2. Można też usłyszeć opinię, że Żydzi sami są winni temu, co ich spotyka, czy zgadza się Pan(i) z tą opinią, czy nie? [odpowiedzi jak poprzednio]. II. Antysemityzm nowoczesny: 1. Czy zgadza się Pan(i), czy nie zgadza ze stwierdzeniem, że Żydzi w naszym kraju mają zbyt wielki wpływ na: a. życie polityczne, b. życie gospodarcze, c. na prasę, radio, telewizję [możliwości od zdecydowanie się zgadzam do zdecydowanie się nie zgadzam + trudno powiedzieć]. 2. Czy zgadza się Pan(i) z opinią, że Żydzi posiadają zbyt wiele wpływów na świecie? [skala odpowiedzi jak poprzednio]”.

Tabela 1. Odsetki antysemitów i anty-antysemitów w okresie 1992–2012, w % (liczonych do wszystkich odpowiadających)

Typ antysemityzmu	1992	2002	2012
Nowoczesny antysemityzm	17	27	20
Tradycyjny antysemityzm	11,5	11,6	8
Nowoczesny anty-antysemityzm	8	16	21
Tradycyjny anty-antysemityzm	29	35	45
Liczebność próby	1011	1098	1201

1/5 badanych, podczas gdy w 2002 r. blisko 1/3. Spadł też odsetek postaw tradycyjnego, religijnego antysemityzmu. Najciekawszy jest jednak fakt, który koresponduje z ustaleniami Antoniego Sułka – **znaczący wzrost postaw, które nazywamy anty-antysemitycznymi**, a więc takich deklaracji, które odrzucają wszelkie oskarżenia wobec Żydów zawarte w naszych pytaniach. **Niechęć do oskarżycielskich stereotypów rośnie wyraźnie na przestrzeni lat i obecnie dorównuje odsetkowi antysemitów.**

B. Wykształcenie a antysemityzm

Najważniejsze są bardziej szczegółowe dane, które mówią o uwarunkowaniach postaw, jakie rekonstruujemy w badaniu. Otóż od początku zachodził znaczący związek między postawami niechęci wobec Żydów a wykształceniem. We wszystkich wypadkach najklarowniej poziom wykształcenia wpływał na tradycyjny antysemityzm. Im wyższy poziom wykształcenia, tym rzadszy ten typ antysemityzmu. Wykształcenie eliminowało wiarę w religijnie uzasadnianą niechęć do Żydów. Tak też jest i obecnie.

Tabela 2. Poziom wykształcenia a postawy antysemityczne (średnie dla poszczególnych kategorii wykształcenia⁶), 2012

Poziom wykształcenia	Antysemityzm tradycyjny	Antysemityzm nowoczesny
Podstawowe	0,7073	1,5935
Zawodowe	0,4565	1,4895
Średnie	0,3968	1,4372
Wyższe	0,2590	0,9960
Średnia w próbie	0,4163	1,3755

⁶ Niektóre dane pokazujemy jako średnie wartości dla poszczególnych kategorii ankietowanych, np. wykształcenia, wieku czy deklaracji wiary religijnej na naszych skalach antysemityzmu: antysemityzm tradycyjny obejmował pozycje od 0 (brak antysemityzmu) do +2 (zdecydowany antysemityzm); antysemityzm nowoczesny lokował odpowiedzi na skali od 0 (tak samo brak antysemityzmu) do +4 (zdecydowany antysemityzm).

Wykształcenie wpływało też na antysemityzm nowoczesny, ale nie tak prosto. Chociaż antysemityzm najczęściej występował wśród gorzej wykształconych, to wcale nie był rzadki, szczególnie wśród osób z wyższym wykształceniem. W badaniu z 2002 r. okazało się na przykład, że najmniej antysemitcko nastawione były osoby, które miały wykształcenie pomaturalne i niepełne wyższe⁷. Obecnie jednak zależność stała się bardziej klarowna: **osoby z wyższym wykształceniem zdecydowanie rzadziej wykazywały się postawami antysemitycznymi niż wszyscy z niższym od nich wykształceniem (włącznie ze średnim)**. Świadczą o tym średnie na naszej skali antysemityzmu dla poszczególnych kategorii wykształcenia.

Tabele 2 i 3, które dokładnie pokazują zależność między zmienną wykształcenia a poziomem antysemityzmu w danych procentowych, potwierdzają wniosek oparte na obliczeniach średnich wartości na skali antysemityzmu w poszczególnych kategoriach wiekowych.

Tabela 3. Poziom wykształcenia a antysemityzm tradycyjny, 2012

Wykształcenie		Antysemityzm tradycyjny ⁸			Ogółem
		brak antysemityzmu	pośredni	antysemityzm	
Podstawowe	N	59	41	23	123
	%	48,0%	33,3%	18,7%	100%
Zawodowe	N	212	90	31	333
	%	63,7%	27,0%	9,3%	100%
Średnie	N	335	122	37	494
	%	67,8%	24,7%	7,5%	100%
Wyższe	N	196	45	10	251
	%	78,1%	17,9%	4,0%	100%
Ogółem	N	802	298	101	1201
	%	66,8%	24,8%	8,4%	100%

p = ,000

⁷ Wyniki badania z 2002 r. najpełniej są opisane w mojej książce: *Antysemityzm w Polsce i na Ukrainie. Raport z badań*, red. I. Krzemiński, przeł. z jęz. ros. Anna Chomicka, Warszawa 2004.

⁸ Kategoria „pośredni” w tabelach pokazujących zależności od wskaźników antysemityzmu oznacza, że niektórzy badani nie są antysemitami według naszej definicji, ale też nie wykazują się brakiem postaw antysemitycznych. Pośrednie punkty na skali (1 w tradycyjnym, a 1, 2 i 3 w nowoczesnym antysemityzmie) nie mają jednak określonego znaczenia interpretacyjnego. Wskazują mniejszą lub większą ilość wybranych, antysemitycznych odpowiedzi w zestawie pytań, tworzących wskaźniki.